
RELACIONES INTERNACIONALES

1r. semestre 1993-1994

Professors: R. Grasa (grup 01) i E. Barbé (grups 02 i 52)

Objectius i presentació general

Aquesta assignatura (quatrimestral) té un doble objectiu: familiaritzar l'estudiant amb els instruments d'anàlisi propis de les Relacions Internacionals i donar-li informació sobre esdeveniments internacionals. Aquesta informació (seleccionada) ajudarà l'estudiant, d'una banda, a conèixer fets i, d'altra, a examinar aquests fets dins d'un marc analític. L'abast del curs pretén ser mundial i centrat en el període històric 1945-1993.

El curs s'ha dividit en dos blocs i cadascun d'aquests blocs en quatre temes. Malgrat el caràcter simètric dels blocs i dels respectius temes, no necessàriament tots els temes tindran un tractament idèntic (en termes d'hores de classe). El primer bloc vol oferir els conceptes i els instruments d'anàlisi necessaris per a l'estudi de la societat internacional. El segon bloc aborda, a partir de la conceptualització prèvia, alguns dels grans fenòmens de la vida internacional de 1945 ençà.

Els estudiants hauran de fer una sèrie de lectures obligatòries (indicades en el programa de l'assignatura) per a cadascun dels vuit temes. Les lectures, juntament amb la matèria donada a les classes, constituiran l'objecte de l'examen final. Al final del programa s'inclou una bibliografia de curs dividida en tres apartats: a) obres relatives a la primera part, "Conceptes i instruments d'anàlisi"; b) obres relacionades amb la segona part, "Anàlisi de la societat internacional"; i c) obres de referència (diccionaris, atles, anuaris, etcètera).

PROGRAMA

Part I. CONCEPTES I INSTRUMENTS D'ANALISI

Tema 1. La Teoria de les Relacions Internacionals

1. L'estudi de les Relacions Internacionals

- 1.1. Gènesi de la disciplina: l'impacte social de la I Guerra Mundial
- 1.2. El concepte de Relacions Internacionals
- 1.3. El concepte de Societat Internacional
- 1.4. Connexió amb disciplines afins

2. La teoria internacional

- 2.1 Les grans tradicions de pensament (Hobbes, Groci, Kant)
- 2.2 Aplicació a un cas d'estudi (com "pensar" la postguerra freda)
- 3. Els enfocaments dominants i els grans debats teòrics en la disciplina
 - 3.1 Enfocaments dominants: criteris de classificació
 - 3.2 El primer debat (valors): idealisme versus realisme
 - 3.3 El segon debat (mètode): científisme versus tradicionalisme
 - 3.4 El tercer debat (actors): globalisme versus realisme

Lectures obligatòries:

- Arenal, C. del (1990), *Introducción a las Relaciones Internacionales*, Madrid, Tecnos, pp. 15-37 (correspondent a la "Introducción").
- Barbé, E. (1989), "El estudio de las Relaciones Internacionales. ¿Crisis o consolidación de una disciplina?", a *Revista de Estudios Políticos*, nº 65, pp. 173-196
- Bull, H. (1977), *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, Londres, MacMillan, pp. 23-40 (hi ha múltiples reimpressions del llibre).

Tema 2. Els actors internacionals

1. El concepte d'actor internacional: definició i tipus

2. L'estat en clau d'igualtat (I)

- 2.1 L'estat com forma d'organització política
- 2.2 Creació i extensió mundial del sistema europeu d'estats
- 2.3 L'estat com subjecte del Dret Internacional

3. L'estat en clau de desigualtat (II)

- 3.1 Capacitat internacional (poder i influència)
- 3.2 Recursos (tangibles i intangibles)
- 3.3 Transformació del poder internacional: poder estructural i poder "suau".
- 3.4 Multiplicació del nombre d'estats (descolonització afroasiàtica i fragmentació de l'Unió Soviètica)

4. L'estat en clau de jerarquia (III)

- 4.1 El concepte de potència internacional
- 4.2 Les grans potències diplomàtiques
- 4.3 El fenomen de les superpotències en el món nuclear
- 4.4 Potència hegemònica, potències mitjanes i potències regionals

5. Les organitzacions internacionals governamentals (I)

- 5.1 L'origen del moviment organitzatiu
- 5.2 L'evolució de les OIGs: extensió geogràfica i diversificació funcional
- 5.3 Estructura interna de les OIGs
- 5.4 El procés de presa de decisions

6. Les organitzacions internacionals governamentals (II)

- 6.1 Tipologia de les OIGs segons l'àmbit geogràfic: regionals i universals
- 6.2 Tipologia de les OIGs segons l'àmbit funcional: militars, econòmiques, polítiques, ideològico-culturals i humanitàries.

- 6.3 Revisió del mapa mundial de les OIGs
- 7. Les forces transnacionals
 - 7.1 Definició i tipologia
 - 7.2 Les organitzacions internacionals no governamentals (ONGs)
 - 7.3 Les empreses transnacionals
 - 7.4 Les entitats polítiques subestatals

Lectures obligatòries:

- "Actors Internacionals", *Papers* (monogràfic), nº 42, 1993.

Tema 3. El sistema internacional

- 1. Instrument d' anàlisi
 - 1.1 Definició del concepte de sistema internacional (s.i).
 - 1.2 Valors i s.i.: sistema heterogeni versus sistema homogeni
 - 1.3 Extensió geogràfica del s. i.: sistema global versus sistema parcial
 - 1.4 Abast normatiu del sistema: sistema total versus sistema parcial
- 2. Estructura del sistema internacional
 - 2.1 Polaritat o distribució del poder en el sistema
 - 2.2 Grans tipologies: hegemonia, bipolaritat i multipolaritat
 - 2.3 Nivells d'anàlisi: subsistemes internacionals
- 3. Formació del sistema internacional actual (1945-1961)
 - 3.1 Sistema hegemònic (base econòmica): el sistema de Bretton-Woods
 - 3.2 Sistema bipolar (base polític-militar): la formació dels blocs
 - 3.3 Multilateralisme (la lògica institucional): Nacions Unides
- 4. Evolució i erosió del sistema internacional actual
 - 4.1 Fractures en el sistema
 - 4.1.1 Fractura Est/Oest (guerra freda)
 - 4.1.2 Fractura Nord/Sud (Grup dels 77)
 - 4.1.3 Fractura Centre/Perifèria (Moviment de No Alineats)
 - 4.2 Policentrisme a nivell de blocs: el paper de França i de la República Popular de Xina
 - 4.3 Multipolarisme en el sistema econòmic internacional: la República Federal d'Alemanya i el Japó.
- 5. Fragmentació i globalització del sistema internacional de finals del segle XX: grans tendències a partir de 1989
 - 5.1 Fragmentació territorial i qüestió ètnico-nacional
 - 5.2 Interdependència econòmica
 - 5.3 Impacte globalitzador de la ciència i la tecnologia: les telecomunicacions i la creació de cultura universal
 - 5.4 La nova agenda global: el cas del medi ambient

Lectures obligatòries:

- Merle, M. (1991), *Sociología de las Relaciones Internacionales*, Madrid, Alianza, pp. 477-509 (correspon al capítol 1 de la quarta part).
- Mesa, R. (1992), *La nueva sociedad internacional*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, pp. 137-174 (correspon al capítol V).
- Palou, J. (1992), *La política exterior xinesa (1949-1990)*, *Estudis Internacionals* nº 3, Bellaterra, (Centre d'Estudis sobre la Pau i el Desarmament /Centre Unesco de Catalunya).

Tema 4. L'ordre internacional

1. Anarquia organitzada

- 1.1 L'absència d'autoritat internacional
- 1.2 Definició de principis internacionals
- 1.3 La diplomàcia: instrument regulador en evolució
- 1.4 Elaboració de normes i institucions: el paper del Dret Internacional
- 1.5 Lògica d'interessos: directori de potències i equilibri del poder

2. Formes d'organització internacional

- 2.1 Caràcter explícit i implícit de l'organització
- 2.2 Organitzacions internacionals (organització explícita)
- 2.3 Dissuasió nuclear (organització implícita)
- 2.4 Règims internacionals (organització mixte)

3. Nivells d'organització internacional

- 3.1 Cooperació internacional (política, econòmica i militar)
- 3.2 Conflicte, crisi i guerra: definició i tipologies
- 3.3 Integració supranacional

Lectures obligatòries:

- Barbé, E. (1989), "Cooperación y conflicto en las relaciones internacionales (La teoría del régimen internacional)", *Afers Internacionals*, nº 17, pp. 55-67.
- Morgenthau, H. (1948), "El equilibrio del poder" a Morgenthau, H.J., *Escritos sobre política internacional*, Madrid, Tecnos, 1990, pp. 119-134.
- Truyol i Serra, A. (1991), *La Sociedad internacional*, Madrid, Tecnos, pp. 1-98 (corresponden al capítol 5).

PART II. ANALISI DE LA SOCIETAT INTERNACIONAL

Tema 5. Organització internacional: el cas de Nacions Unides

1. Gènesi i naixement del sistema de Nacions Unides

- 1.1 Antecedents: les lliçons de la Societat de Nacions
- 1.2 De la Carta de l'Atlàntic a la Carta de San Francisco: les NNUU com producte de la Segona Guerra Mundial

- 1.3 Acords polítics a la base de l'organització: membres, àmbits d'actuació i presa de decisions
- 1.4 Objectius i principis de les NNUU
2. Estructura de Nacions Unides
 - 2.1 Òrgans principals, òrgans subsidiaris i organismes especialitzats
 - 2.2 El Consell de Seguretat: composició, funcions i presa de decisions
 - 2.3 L'Assemblea General: mundialització progressiva
 - 2.4 El Secretari General: ampliació de funcions i rellevància política
3. Els àmbits d'actuació de Nacions Unides
 - 3.1 Manteniment de la pau i la seguretat internacionals
 - 3.2 Descolonització
 - 3.3 Progrés econòmic i social
 - 3.4 Drets humans i problemes globals
4. El paper de Nacions Unides en la postguerra freda
 - 4.1 Desbloqueig i propostes de reforma del Consell de Seguretat
 - 4.2 Noves dimensions en l'àmbit de la pau (forces de pacificació)
 - 4.3 Problemes pressupostaris i financers
 - 4.4 Divisió del treball: NNUU i les organitzacions regionals (el cas d'Iugoslàvia)

Lectures obligatòries:

- Boutros Boutros-Ghali (1992), *Un programa de pau*, Nacions Unides, 1992.
- Carrillo Salcedo, J.A. (1993), "El Consejo de Seguridad y el mantenimiento de la paz: aspectos recientes", *Cursos de Derecho Internacional de Vitoria-Gasteiz 1992*, Bilbao, Universidad del País Vasco, pp. 15-38.
- Salomón, M. (1991), *Les Nacions Unides entre la crisi i la consolidació*, *Estudis Internacionals*, nº 1, Bellaterra, (Centre d'Estudis sobre la Pau i el Desarmament /Centre Unesco de Catalunya).

Tema 6. Integració supranacional: el cas de la Comunitat Europea

1. Gènesi i fases de la construcció europea (1945-1993)
 - 1.1 Antecedents de la construcció europea
 - 1.2 Debat polític sobre el mètode de construcció: cooperació tradicional v e r s u s integració sectorial
 - 1.3 Fases de la construcció europea
 - 1.3.1 Llançament i experimentació institucional (1945-1956)
 - 1.3.2 Apertura supranacional (1957-1964)
 - 1.3.3 Revisió intergovernamental (1965-1969)
 - 1.3.4 Rellançament de les polítiques comunes (1970-1980)
 - 1.3.5 Reformes institucionals i ampliació de competències (1981-1993)
2. Institucions comunitàries
 - 2.1 Comissió Europea
 - 2.2 Consell de Ministres
 - 2.3 Parlament Europeu

- 2.4 Tribunal de Justicia
- 2.5 Consell Europeu
- 3. **Polítiques comunitàries**
 - 3.1 Desfer barreres: política comercial (de Mercat Comú a Mercat Únic)
 - 3.2 Construcció d'un espai comú: Política Agrícola Comuna; Unió econòmica i monetària; política regional
 - 3.3 Mecanismes de redistribució: política social; cohesió. La Unió Europea
 - 4.1 Els Dotze en el marc de la nova Europa (sense bloc de l'Est)
 - 4.2 Les negociacions del Tractat d'Unió Europea
 - 4.3 La Política Exterior i de Seguretat Comuna (PESC)
 - 4.4 L'ampliació de la Comunitat

Lectures obligatòries:

- Attinà, F. (1992), *Introducción al sistema político de la Comunidad Europea*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, pp. 135-160.
- Barbé, E. i Grasa, R. (1992), *La Comunitat Europea i la Nova Europa*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill, pp. 173-198.
- Noël, E. (1991), *Las instituciones europeas*, Brussel·les/Luxemburg, Oficina de Publicacions de les Comunitats Europees (nova versió d'un text de 1988).

Tema 7. Cooperació internacional: el cas de l'ajuda al desenvolupament

- 1. **La fractura Nord/Sud en el sistema internacional**
 - 1.1 Les relacions econòmiques i el problema del sotsdesenvolupament: arrels històriques (colonialisme) i perpetuació d'un esquema
 - 1.2 Grans problemes del Sud: monoproducció, dependència, accés als mercats i deute
 - 1.3 Les disparitats en el Sud:
 - 1.3.1 Els *Least Developed Countries* (LDCS)
 - 1.3.2 Els països exportadors de petroli
 - 1.3.3 Les *Newly Industrialized Economies* (NIES)
- 2. **La Cooperació Internacional per al Desenvolupament (CID)**
 - 2.1 Orígens i objectius de la CID: ajuda o instrument de política exterior?
 - 2.2 La CID en la Carta de Nacions Unides
 - 2.3 La CID en la postguerra: el cas únic del Pla Marshall
 - 2.4 El desenvolupament com programa d'acció política: de l'UNCTAD al Nou Ordre Econòmic Internacional (NOEI)
- 3. **L'Ajuda Oficial per al Desenvolupament (AOD)**
 - 3.1 Definició, models i evolució de l'AOD (elements de concessionalitat)
 - 3.2 Fonts d'ajuda (bilateral/multilateral, pública/privada)
 - 3.3 Formes d'ajuda (financera, alimentària, tècnica i d'emergència)
 - 3.4 Organismes internacionals
 - 3.4.1 Institucions financeres multilaterals (FMI, BM, Bancs regionals,...)
 - 3.4.2 Institucions d'assistència tècnica (PNUD, FAO, UNCTAD,...)
 - 3.4.3 Institucions que canalitzen ajuda bilateral (OCDE/CAD)

4. Balanc polític de la CID

- 4.1 Ajuda vinculada: els efectes perversos de la CID (el rearmentament)
- 4.2 Vinculació de l'ajuda i grans objectius internacionals: programes d'ajustament estructural i mediambientals
- 4.3 L'impacte de la fi de la guerra freda en la CID: els nous receptors i el futur de la CID

Lectures obligatòries:

- Alburquerque, F. (1992), "Hacia una nueva conceptualización de la cooperación internacional para el desarrollo", *Información Comercial Española*, nº 702 (febrer 1992), pp. 21-34.
- Grasa, R. (1992), "El nuevo sistema internacional y el futuro del desarrollo", *Información Comercial Española*, nº 702 (febrer 1992), pp. 182-194.

Tema 8. Conflicte internacional: el cas del conflicte àrab-israelià

1. Gènesi i definició del conflicte

- 1.1 Desaparició de l'Imperi otomà: la política de les potències europees (França, Gran Bretanya) a la regió
- 1.2 Acords Sykes-Picot (1916) i Declaració Balfour (1917)
- 1.3 Conferència Sionista i Lliga Arab (1945)
- 1.4 Pla de partició de Palestina (NNUU)
- 1.5 La proclamació de l'estat d'Israel i la primera guerra àrab-israeliana (1948)

2. Les grans guerres àrab-israelianes

- 2.1 La crisi de Suez (1956): el context del panarabisme de Nasser
- 2.2 La guerra dels Sis Dies (1967): la qüestió dels territoris ocupats
- 2.3 La guerra del Yom-Kippur (1973): la nova arma del petroli
- 2.4 Un nou tipus de "guerra": la Intifada (des de 1987)

3. El conflicte libanès

- 3.1 Bases de l'equilibri polític en l'estat libanès
- 3.2 Factors externs de distorsió: la irrupció del poder palestí
- 3.3 El conflicte libanès com guerra civil (des de 1975)
- 3.4 El conflicte libanès com guerra regional (des de 1982): la intervenció de Síria i Israel

4. Procesos de negociació

- 4.1 El paper de Nacions Unides: la resolució 242 sobre els territoris ocupats
- 4.2 Influència de la guerra freda en el procés negociador
- 4.3 Negociacions bilaterals: el tractat de pau de Camp David (1979)
- 4.4 La qüestió de la representativitat palestina
- 4.5 La Conferència de Madrid (1991): inici d'un procés multilateral i global.
- 4.6 El pla "Gaza i Jericó, primer" (1993)

Lectures obligatòries:

- Graml, H. i Benz, P. (1986), *El siglo XX (III. Problemas mundiales entre los bloques de poder)*, Madrid, Siglo XXI, pp. 145-187 (corresponden al capítulo 3 sobre "Israel: el problema del estado nacional y el conflicto de Oriente Próximo").
- Grasa, R. (1992), "La Conferencia sobre Oriente Próximo: ¿al fin un proceso de paz?" a *Anuario CIP 1991-1992. Paz, Militarización y Conflictos*, Madrid, Icaria, pp. 165-186.

Classes pràctiques i mecanisme d'avaluació

Les pràctiques de l'assignatura (6 sessions de dues hores cadascuna) estarán dedicadas a tres temes no tractats de manera específica en el programa de curs, pero als que caldrá aplicar el marc analític previamente después. Los estudiantes dispondrán de un dossier para cada uno de los temas de prácticas (Los mapas de Europa de entreguerras; Nicaragua; La Unión del Magreb Árabe) con indicaciones precisas (objetivo de la práctica, guía de estudio) y materiales diversos (textos analíticos, documentos, mapas, gráficos...). Se dedicarán dos sesiones (4 horas) a cada tema de prácticas. La evaluación de las prácticas se hará por escrito y siempre en clase, durante la segunda sesión de cada práctica. Las tres notas de prácticas supondrán un 25% de la nota final.

En acabar el período lectivo, habrá un examen final, en las fechas fijadas por la facultad. El temario del examen final incluirá la totalidad del programa y los trabajos de las clases prácticas. La nota final de la asignatura será el resultado de combinar la nota del examen final (75% del total) y la de las clases prácticas (25% del total).

Bibliografía

I. Obres de carácter general (conceptos y instrumentos de análisis)

- ARENAL, Celestino del, *Introducción a las relaciones internacionales*, Madrid, Tecnos, 1990 (3^a ed.).
- ARON, Raymond, *Paz y guerra entre las naciones* (vol. I, *Teoría y sociología*; vol. II, *Historia y praxeología*), Madrid, Alianza, 1985 [la traducción castellana editada originalmente Revista de Occidente el año 1963].
- ATTINA, Fulvio, *La politica internazionale contemporanea*, Milán, Franco Angeli, 1989 (2^a ed.).
- BULL, Hedley, *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, Londres, Macmillan, 1977.
- DUROSELLE, J.B., *Histoire Diplomatique de 1919 à nos jours*, París, Dalloz, 1985 (9^a ed.) [se puede comprar la traducción catalana parcial en dos volúmenes titulados, respectivamente, *Historia Universal Contemporánea 2. Les relaciones internacionales de 1918 a 1945*, Barcelona, Ed. Universitarias Catalanas, 1982; *Historia Universal Contemporánea 3. Les relaciones Internacionales: 1945-1978*, Barcelona, Ed. Univ. Catal. 1982].

- HOLSTI, K.J, *International Politics. A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1992 (6^a ed.).
- MERLE, Marcel, *Sociologie des Relations Internationales*, París, Dallor, 1988 (4^a ed.) [existeix versió castellana d'aquesta edició amb el títol de *Sociología de las relaciones internacionales*, Madrid, Alianza Edit., 1991].
- MEDINA, Manuel, *Teoría y formación de la sociedad internacional*, Madrid, Tecnos, 1983.
- MESA, Roberto, *Teoría y práctica de Relaciones Internacionales*, Madrid, Taurus, 1980 [2ª edició].
- RUSSETT, Bruce/STARR, Harvey, *World Politics. The Menu for Choice*, Nova York, Freeman and Company, [3^a ed.], 1989.
- TRUYOL, Antonio, *La sociedad internacional*, Madrid, Alianza, 1974 [existeixen nombroses reimpressions actualitzades].

II. Anàlisi de la societat internacional contemporània

- BARBE, Esther/GRASA, Rafael, *La Comunitat Europea i la Nova Europa*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill, 1992.
- BRUGMANS, Henri, *La idea europea-1920-1970*, Madrid, Edit. Moneda y Crédito, 1972.
- CALVOCORESSI, Peter, *Historia política del mundo contemporáneo. De 1945 a nuestros días*, Madrid, Akal, 1987.
- CORM, Georges, *Le Proche-Orient éclaté. 1956-1991*, París, Gallimard, 1991.
- Diez DE VELASCO, Manuel, *Instituciones de Derecho Internacional* (tomo II: Organizaciones Internacionales), Madrid, Tecnos, 1986 (5^a ed.).
- GEORGE, Susan/BENNET, J., *La maquinaria del hambre*, Madrid, El País/Aguilar, 1990.
- GUTIERREZ ESPADA, Cesáreo, *El sistema institucional de las Comunidades Europeas. De los tratados constitutivos y el Acta Unica al proyecto de tratado sobre la Unión Europea*, Madrid, Tecnos, 1988.
- LUARD, Evan, *The United Nations. How it Works and What it Does*, Londres, Macmillan, 1982.
- LUNDSTADT, G., *Major Developments in International Politics. 1945-1990*, Oxford, Oxford University Press, 1991.
- MAMMARELLA, Giuseppe, *Historia de Europa contemporánea (1945-1990)*, Barcelona, Ariel, 1990.
- MARTINEZ CARRERAS, José U., *El mundo árabe e Israel*, Madrid, Istmo, 1991.
- SILVA, Leelananda de, *Ayuda al desarrollo. Datos y problemas*, Madrid, IEPALA/Coordinadora de ONGs para el desarrollo, 1985.
- URWIN, Derek W., *The Community of Europe. A History of European Integration since 1945*, Londres, Longman, 1991.

- VOGELS, J.P., *Le monde depuis 1940. Un demi siècle de relations internationales*, Brussel.les, De Boeck, 1986.

III. Obres de referència (recopilacions de texts, atles, anuaris...)

- AA. VV., *L'Etat du Monde. Annuaire économique et géopolitique mondial*, París, La Découverte, anual [existeix traducció castellana d'editorial Akal. Tanmateix, la data que figura a la portada de l'edició castellana no sol coincidir amb l'original francesa].

- Banco Mundial, *Informe sobre el Desarrollo Mundial 19--*, Washington, Banco Mundial (apareix anualment).

- CARRILLO SALCEDO, Juan Antonio (compilador), *Textos básicos de Naciones Unidas*, Madrid, Tecnos, 1982.

- CENTRO DE INVESTIGACION PARA LA PAZ (CIP), *Anuario del CIP. 1992-1993. Paz, militarización, conflictos*, Madrid, CIP/Icaria 1993s, anual (Es publica des de 1986. Les edicions anteriors han estat editades per Fontamara, Debate i IEPALA).

- CIDOB, *Anuario internacional CIDOB. Edición de 1992*, Barcelona, CIDOB, 1993 [es publica des de 1989, edicions que també resulta convenient emprar].

- CHALIAND, G./RAGEAU, J.P, *Atlas estratégico y geopolítico*, Madrid, Alianza, Edit., 1984 [existeix una versió actualitzada -1991- de l'original francès].

- MARENCHES, Alexandre de, *Atlas géopolitique*, París, Stock, 1988 (existeix ed. castellana d'editorial Aguilar).

- MESA, Roberto (compilador), *La sociedad internacional contemporánea. Documentos básicos* (2 vols), Madrid, Taurus, 1982.

- OSMANCZYK, E.J. (ed.), *Enciclopedia mundial de Relaciones Internacionales y Naciones Unidas*, México, FCE, 1976 [existeix una segona edició molt actualitzada, no traduïda, *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements*, Londres, Taylors & Francis, 1990].

- PAXTON, J., *Dictionary of the European Communities*, Londres, Macmillan, 1982 (hi ha edicions posteriors).

- PLANO, Jack/OLTON, Roy, *The International Relations Dictionary*, Santa Bárbara, ABC-CLIO, 1988 (4ª edició).

- PNUD, *Informe sobre el Desarrollo Humano. 1993*,

- SIPRI, *Armament i Desarmament. Compendi del SIPRI 1990*, Bellaterra, Centre d'Estudis sobre la Pau i el Desarmament (UAB)/Associació per a les Nacions Unides, 1991.

- SIPRI, *World Armament and Disarmament Yearbook 1993*, SIPRI/Oxford U.P., 1993 (es publica des de 1968).

- The Economist, *Books of Vital World Statistics. A Complete Guide to the World in Figures*, Londres, The Economist/Hutchinson, 1990.